

بسم الله الرحمن الرحيم
نام و نام خانوادگی: الهه عبدالهی
استاد محترم: جناب آقای موسوی زاده
رشته: اخلاق و تربیت اسلامی
مدرسه: مرکز تخصصی فاطمه الزهرا سلام الله علیها
کد طلبگی: ۹۹۱۳۱۹۰۰۲۴

عنوان:

بررسی تطبیقی جایگاه (کرامت و خلقت) زن در ادیان ابراهیمی

چکیده:

مسئله زن که امروزه در دنیا باید به عنوان «بحران زن» آن را نامید ، یکی از اساسی ترین مسائل هر تمدنی ، هر جامعه ای و هر کشوری است. یک کشور اگر بخواهد به معنای واقعی

بازسازی کند، باید بیشترین تکیه و بیشترین نگاه و توجه اش به انسان و نیروی انسانی باشد. وقتی که صحبت از نیروی انسانی است باید توجه کنیم که نصف جمعیت کشور و نیمی از نیروی انسانی، بانوان کشور هستند. اگر بینش غلطی در مورد زن وجود داشته باشد بازسازی به معنای حقیقی و در سطح وسیع آن شدنی نیست. بنابراین هم خود بانوان کشور باید نسبت به موضوع زن دارای آگاهی کافی و لازم باشند تا بتوانند با اتکا به این آگاهی از حقوق خود دفاع کنند و هم همه افراد جامعه و مردان آن کشور باید این آگاهی را کسب کند. سوال اساسی که در شناخت این حقایق مطرح می‌شود این است که آیا ادیان، مذاهب و فرهنگ‌ها می‌تواند تعیین کننده جایگاه زن و حفظ کرامت زن در جامعه باشد؟

با نگاه به حیات زن در تاریخ آشکار می‌شود که زن، حقیقتی است که در دوران تاریخ فراز و نشیب های فراوانی را تحمل کرده و از زنده به گور شدن تا خدایی شدن را به خود دیده است. هویت زن هویت جامعه است و در واقع ارزش گذاشتن به زن و کمالات و خدمات بی پایان او ارزش گذاشتن به تمام اقشار جامعه است.

در این نوشتار که به روش تطبیقی - تحلیلی، جمع‌آوری شده است به موضوع جایگاه زن در ادیان ابراهیمی پرداخته است که با بررسی کرامت و ارزش زن در برخی از امور ذاتی و آفرینش ابتدایی دیدگاه عمومی به زن در یهود، مسیحیت و اسلام را مورد ارزیابی قرار داده است و به دست آمد که هر چند اصول ادیان آسمانی یکی است اما با تحریفات وارده در دین یهود و مسیح، زن در خانواده و جامعه جایگاه حقیقی و ارزشمند خود را از دست داده است و همین امر موجب شده تا به زن به عنوان جنس دوم نگاه شود، برعکس دین اسلام که برتری انسان‌ها را تنها در تقوا و پرهیزگاری بیان می‌کند و جنسیت افراد مورد توجه قرار نمی‌گیرد.

کلیدواژه ها: ادیان، کرامت، خلقت، زن.

مقدمه:

زن به عنوان یکی از اصلی ترین ارکان تشکیل دهنده جامعه تاثیر بسزائی بر رشد و توسعه کشور خود دارد و این زمانی محقق می‌شود که در جایگاه و نقش درست خود قرار بگیرد از آنجایی که انسان فطرتاً خواستار دین و آیینی است تا به کمال برسد؛ لذا این عقاید و باورهای اوست که او را به رشد و سعادت می‌رساند یا به ورطه هلاکت و نابودی می‌کشاند. ناگفته نماند که با تکامل جامعه بشری خداوند ادیان کامل تری را برای هدایت بشر فرستاد هرچند اصول ادیان آسمانی یکی است اما با تحریف دین یهود و مسیحیت در تاریخ موجب اختلافات اساسی در پیکره دین واحد به وجود آمد که یکی از این اختلافات جایگاه زن در ادیان می‌باشد.

با بررسی تطبیقی جایگاه و کرامت زن در آیین یهود، مسیحیت و اسلام در حوزه ی خلقت ابتدایی و ویژگی های ذاتی زن به این نتیجه می‌رسیم که تحریفات وارد شده در برخی از ادیان موجب شده است تا جایگاه انسانی زن به عنوان انسان بودن تنزل پیدا کرده و جنس دوم معرفی شود.

این نوشتار با رویکرد تطبیقی ادیان بر آن است تا جایگاه حقیقی زن را با استناد به اسلام معرفی کند.

لذا با بررسی منابع مرتبط از جمله کتب مقدس تلمود و انجیل و عهدین، کتاب شبهات زنان در اسلام و پاسخ به آن نوشته ی نسیم علمایی و مقالات نگاه تطبیقی به جایگاه زن در ادیان از همایون سراقی، جایگاه زن در قرآن و تورات از مرضیه صالحی، بررسی تطبیقی برخی از مسائل زنان در اسلام، مسیحیت و یهودیت از حلیمه نصیری و ... این نوشتار جمع آوری شده که وجه تمایز این مقاله با نمونه های مشابه آن که بیشتر به مسائل حقوقی زن پرداخته بود به تحلیل و بررسی تشابهات و اختلافات ادیان در موضوع کرامت های ذاتی و خلقت ابتدایی زن پرداخته می شود.

مفهوم شناسی

معنای لغوی کرامت:

لغت شناسان و فرهنگ نویسان در معنای کرامت، معانی مختلفی را ذکر کرده اند از جمله « کریم که یا به مفهوم شرافت نفسانی و یا به معنای شرافت اخلاقی است و کریم که از اسماء الهی است به معنای بخشاینده گناهان بندگان است. (ابن فارس، معجم مقاییس اللغة، ص ۹۲۳)

و برخی دیگر گفته اند: شرف الرجال؛ به معنای بزرگواری مرد است. (فراهیدی، خلیل، العین، ج ۵، ص ۳۶۸) همچنین درباره کرم می نویسند: کرم در مقام توصیف انسان به معنای خوبی و کردار ستوده است که به الفعل از او ظاهر می شود و جز بر محاسن نیکی ها و نیکو های بزرگ اطلاق نمی شود. (راغب، ابی القاسم حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، ص ۴۲۸) و درباره قرآن کریم آورده اند که کریم صفتی است که در بردارنده انواع شر و خیر و فضایل اطلاق می شود. کریم اسمی است برای چیزی یا کسی که همه اوصاف ستودنی و محمود را در خود جمع داشته باشد و متضاد با لئیم است و این صفت در اصل بر انسان ها اطلاق می شود اما در توصیف اسب، شتر و درخت نیز به کار می رود. (ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۲، ص ۷۵-۷۹) همچنین در بیان معنای کرامت، کریم را در بردارنده همه انواع خیر و نیکی و شرف و فضیلت ها معنا نموده و می گویند: کریم کسی است که خویشتن خویش را از آلودگی به هر آنچه که مخالفت و عصیان پروردگار است منزّه و دور می دارد. (ابن اثیر، مجدالدین المبارک بن محمد، ج ۲، ص ۵۳۵) همچنین طریحی در بیان معنای کریم آورده است که، کریم صفتی است که بر چیزی که رضایت عقلا را جلب نموده و حمد و ثنا را بر انگیزد، اطلاق می شود. (طریحی، فخرالدین، مجمع البحرین، ج ۶، ص ۱۵۲) در قاموس قرآن نیز، کریم در لغت به معنای بزرگواری و شرافت، بخشندگی و سخاوت، ارزشمند بودن و عزیز بودن و مانند آن می باشد. (قرشی، علی اکبر، قاموس قرآن، ج ۶، ص ۱۰۳)

می توان از مجموعه معانی ذکر شده به دست آورد که اکثر لغت شناسان، کرامت را به معنای شرافت، بزرگواری، ضد دنائت و پستی آورده اند که معنای حقیقی آن، بزرگ منشی و بزرگواری و شرافت بوده و معانی دیگر از مصادیق این معنای اصلی می باشد. اگرچه واژه کرامت در موارد متعددی استعمال شده است که این تعریف اشاره به معنای کرامت در انسان دارد.

بسیاری از لغت شناسان، کرامت را در مقابل واژه لئامت آورده اند و این حیثیت تقابل نشان از آن دارد که مفهوم علم و شرافت در آیین معنای کرامت جلوه خاصی دارد و با اندیشه در خصوصیت

معنایی لثامت، می توان به شاخصه های معنای کرامت راه یافت و کریمان را از انسانهای لثیم ممتاز کرد. (یدا... پور، بهروز، معناشناسی کرامت انسان در قرآن، ص ۱۲۱-۱۲۳).

کرامت ذاتی:

طبق آیه ۷۰ سوره اسراء که می فرماید: **وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَىٰ كَثِيرٍ مِّمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا** و محققا ما فرزندان آدم را بسیار گرامی داشتیم و آنها را (بر مرکب) در بر و بحر سوار کردیم و از هر غذای لذیذ و پاکیزه آنها را روزی دادیم و آنها را بر بسیاری از مخلوقات خود برتری و فضیلت کامل بخشیدیم.

کرامت ذاتی، کرامتی اعطایی از جانب خداوند سبحان برای همه آدمیان است یعنی در این نوع کرامت همه انسانها در آن برابرند و در آن نسبت به یکدیگر امتیازی ندارند و از این حیث در حقوق عمومی و اجتماعی با هم برابرند این کرامت برای همه انسانها وجود دارد و مادام که آن را با اراده خود از طریق ارتکاب جنایت و خیانت در خویشستن و دیگران از خودسلب نکنند، شایسته تکریم است. بر اساس دلالت صریح آیه ی مزبور خداوند انسان را ذاتاً مورد تکریم قرار داده است و همه انسانها باید این کرامت را برای همدیگر به رسمیت بشناسند و خود را در برابر آن مکلف ببینند. که به تعبیر زحیلی « اسلام مردان را برادر و همکار در راه حق و حقیقت می خواهد نه اینکه گروهی را بندگان گروه دیگر و برخی را فرادستان بر دیگران قرار دهد و هیچ کس را بر نژاد بر دیگری امتیازی نیست» .

پس در کرامت ذاتی، خداوند انسان را به گونه ای آفرید که در مقایسه با دیگر موجودات از لحاظ ساختمان وجودی از امکانات و مواهبی برخوردار است که حاکی از عنایت ویژه خداوند به نوع انسان است و همه انسانها از هر رنگ و نژاد و جنس از آن بهره مندند و خداوند بعد از آفرینش انسان چنین فرمود: **(ثُمَّ خَلَقْنَا النَّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَامًا فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْمًا ثُمَّ أَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ ۚ فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ)** گاه نطفه را علقه و علقه را گوشت پاره و باز آن گوشت را استخوان ساختیم و سپس بر استخوانها گوشت پوشانیدیم (و پیکری کامل کردیم) پس از آن (به دمیدن روح پاک مجرد) خلقتی دیگرش انشا نمودیم؛ آفرین بر (قدرت کامل) خدای که بهترین آفرینندگان است). (مومنون: ۱۴)

از سویی، اصل کرامت ذاتی انسان از اصول جهانی و فرمانطقه ای قرآن کریم است که اختصاصی به صنف و گروه خاصی ندارد و با تعامل در رسالت جهانی و جاودانی قرآن کریم و نیز تدبیر در بسیاری از خطاب ها و دعوت و دستور هایی که برای عموم آدمیان بیان داشته است مانند وفای به عهد و پیمان اگرچه با غیر مومنان بوده باشد و... به نظر می رسد به تعبیر جوادی آملی « اصولاً دستور بنیادین اسلامی این است که مسلمانان نسبت به خانواده جهانی به چشم احترام و وفا بنگرند. » (جوادی آملی، عبدالله، کرامت زن در قرآن، ص ۱۵۱، ر.ک: یدا... پور، بهروز، معناشناسی کرامت انسان در قرآن، ص ۱۳۵)

بنابراین با بررسی نگرش ادیان ابراهیمی نسبت به زن همواره، یک نگاه ارزش گرایانه بوده است اما در مسیر تاریخ عده ای نیز بوده اند که که با تحریف ادیان از جمله ادیان یهود و مسیحیت

،روایت‌های ناروای خود را به دین الهی نسبت داده‌اند تا هم چهره زن را از دید ادیان الهی تخریب کنند و هم مانع از رشد اخلاقی و معنوی زنان شوند.

در قالب همین ادیان ابراهیمی ، ما روایت زنانی را می‌خوانیم که بسیار بهتر و پیشروتر از مردان، وارد مسائل سیاسی، دینی، فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی زمانه خویش می‌شوند و دست به ایجاد تغییرات مثبت سترگ می‌زنند.

مثلاً در یهودیت ساره، همسر حضرت ابراهیم، راحیل و لیه همسران حضرت یعقوب، صفورا همسر و میریام خواهر موسیو استر همسر خشایارشا، مهم‌ترین و مؤثرترین زنان عهد عتیق هستند. همچنین حضرت مریم مقدس، مادر عیسی مسیح نیز نمونه زنی پاکدامن است که در دامن خود پرورش عیسی مسیح را دارد. اما زن در اسلام جایگاه ویژه‌تری دارد و از همان آغازین روزهای سر برآوردن اسلام، آوازه حضرت خدیجه (س) طنین‌انداز شد و این رشادت زنانه در رفتار حضرت فاطمه زهرا(س)، حضرت زینب (س) و دیگران امتداد یافت.

در ادامه با نگاه تطبیقی به ادیان یهود مسیحیت و اسلام به این سوال که آیا در این ادیان کرامت ذاتی حفظ شده است یا نه پاسخ داده میشود، لذا برای رسیدن به این پاسخ ابتدا به بررسی خلقت ابتدایی و سپس جایگاه و کرامت زن در برخی از مسائل در این ادیان پرداخته می‌شود.

۱- خلقت ابتدایی زن

۱.۱. یهود (خلقت زن از دنده چپ آدم)

بنا بر آموزه های دین یهود برآدم مستولی ساخت، تا به خواب رفت یکی از دنده هایش را برداشت و به جای آن گوشت پر کرد خداوند آن دنده ای را که از آدم برداشته بود،زنی ساخت و او را نزد آدم آورد.

(سفر پیدایش باب دوم ۲۳؛ سراقی،همایون،نگاهی تطبیقی به جایگاه زن در ادیان ، ص ۱۳۷؛ر.ک:صالحی،مرضیه، جایگاه زن در قرآن و تورات،ص۱۸)

تلمود نیز ضمن تایید آفرینش زن از دنده مرد در بیان علت آن میگوید : خداوند این نکته را مورد توجه قرار داد که زن را از کدامین عضو آدم بیافریند و فرمود من زن را از سر آدم نمی آفرینم تا آنکه یک سر نگردد و سر خود را از روی نخوت و غرور بالا نگیرد و نه از چشم تا آنکه بسیار کنجکاو نباشد و نه از گوش تا آن که استراق سمع نکند و سخن چین نشود و نه از دهان تا آنکه هرزه دست نشود و نه از پا که ولگرد نباشد من زن را از قسمتی از بدن آدم که همواره پوشیده و نهفته است می آفرینم تا آن که موجودی محجوب و عقیف به بار آید. (راب کهن گنجینه‌ای از تلمود صفحه ۱۷۸ - ۱۷۹؛همان،ص۱۹)

ولی در کتاب نقد و نگرش بر تلمود به نقل از کتاب تلمود چنین آمده است: بر اساس گفته تلمود خداوند آدم را بر دو چهره آفرید به طوری که در یک سو مرد و در طرف دیگر زن را قرار داد

عدم تفاوت تصریح دارد: وَوَهَبْنَا لَهُ إِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ كُلًّا هَدَيْنَا وَنُوحًا هَدَيْنَا مِنْ قَبْلُ وَمِنْ ذُرِّيَّتِهِ دَاوُودَ وَسُلَيْمَانَ وَأَيُّوبَ وَيُوسُفَ وَمُوسَى وَهَارُونَ وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ (84) وَإِلْيَاسَ كُلٌّ مِنَ الصَّالِحِينَ 85.

در تعبیر بسیار جالب دیگری خداوند در آیه 49 سوره شوری از دختر به عنوان هدیه استفاده می کند و انسانها باید از این هدیه خداوند خوشحال شوند. بدیهی است این تعبیر بهترین تعبیر ممکن برای دختر است، همچنانکه برای پسر چنین تعبیری بکار نرفته است. در ادبیات معصومین (ع) هم چنین ادبیاتی متداول است. هم چنانکه پیامبر اسلام (ص) در تعبیری از دختران به باقیات صالحات و مونس انسان نام می برد.

همچنین اسلام دستور داده است در بخشش میان فرزندان با مساوات رفتار کنید، که اگر می خواستم یکی را بر دیگری ترجیح دهم، دختران و زنان را بر مردان و پسران ترجیح میدادم؛ و این نشان از مقام والا و جایگاه عظیم دختر و زن در اسلام است.

۶. ارزش اجتماعی:

در نحوه ی ورود زنان به جامعه در ادیان اختلاف نظر و افری وجود دارد از جمله:

دین یهود: در یهود حقوق زن محدود می باشد و فعالیت اجتماعی برای زنان ممنوع است و زنان در شغل اجرایی و قضایی ورود پیدا نمی کند. قبل تر گفته شد که دین یهود کمال زن را منحصر در خانه داری و امور خانه می داند و لذا دلیل عدم فعالیت اجتماعی زنان نیز زمین نماندن امور خانوادگی میباشد.

دین مسیحیت: در دین مسیح نظام مردسالاری حاکم می باشد و این نظام را برابر با نظام اجتماعی و نظام آفرینش می دانند، بنابراین استقلال زنان یا دادن حقوق مادی به زنان را طغیان علیه خدا میدانند و چون ورود زن به جامعه یک نوع استقلال مادی و هویت اجتماعی برای زن به همراه دارد؛ بنابراین در مسیحیت برای زنان هیچ شغلی و هیچ جایگاه اجتماعی تعریف نشده است.

دین اسلام: همانگونه که بیان شد اسلام جایگاه زن در اجتماع را قانونی اعلام می کند و حقوق قانونی برای زن قائل است و زن و مرد در کنار هم سازندگی امر اجتماع و ضامن حفظ امنیت عمومی اجتماع را برعهده دارند.

۷. رافت و مهربانی نسبت به زن:

در محبت و رافت نسبت به زنان در ادیان اشتراکاتی بین دین مسیح و اسلام به چشم می خورد اما به این معنا نیست که در دین مسیح به زن نگاه برابری نسبت به مردان شده است بلکه برخی عقیده دارند که پطرس در کنار اطاعت زن از شوهر به وظیفه محبت نمودن شوهر، به زن خود اشاره کرده است و این رفتار شایسته را ستوده است او به مردان می گوید که چون زن دارای ظرافت خاصی است و این زن برکات الهی و شریک روحانی شما در زندگی می باشد با احترام و رافت با او برخورد کنید، که اگر اینگونه رفتار نکنید، دعاها پتان مستجاب نمی شود. البته تاکید بر این نکته هم دارد که حراست از زن بر عهده مرد است و زن همچنان موظف است از شوهر خود اطاعت کند و تابع او باشد.

دین اسلام: در اسلام هم چنین به رافت و مهربانی نسبت به زن تاکید فراوان شده است و زن را همتای مردان نامیده است و یکی از ملاک های برتری در شخصیت انسان را چگونگی رفتار با زن

معرفی می کند. اسلام در روایات و احادیث بیان می کند که بهترین مردان آنهایی هستند که با زنان خود مهربان هستند.

و این نگاه به زن، نشان دهنده ی ارزشمندی اوست.

نتیجه گیری:

هدف از نوشتن این مقاله بررسی تطبیقی جایگاه زن (کرامت و خلقت) در ادیان ابراهیمی (یهود، مسیحیت و اسلام) بود. قبل از بیان اطلاعات به دست آمده، این نکته قابل ذکر است که تمام ادیان آسمانی واحد هستند و اصول و عقاید آنها یکی است مگر اینکه دچار تحریف شده باشند. تاریخ گواه آن است که دین یهود و مسیحیت خالی از این تحریفات نبوده است و این ادیان دچار خدشه شده اند به خصوص در جایگاه زن. با ورود یک سری از خرافات و تحریفات در این ادیان دیده شد، که جایگاه زنان ارزشمندی اولیه خود را از دست داده است؛ از طرفی بیان شد کرامت ذاتی، کرامتی اعطایی از جانب خداوند سبحان برای همه ی آدمیان است یعنی در این نوع کرامت همه ی انسان ها در آن برابرند و در آن نسبت به یکدیگر امتیازی نیست. پس چگونه دین می تواند این کرامت را نادیده بگیرد؟ عدم حفظ کرامت ذاتی در ادیان یهود و مسیحیت ریشه در تحریفات وارده در آنها است. با دقت نگاه شد که دلایل تمامی این عقاید و باورها در مورد زن از جمله نقش مادری، اطاعت پذیری، عدم حق تحصیل، نادیده گرفته شدن ارزش های اجتماعی و حتی در نحوه عبادت، نشأت گرفته از نحوه ی خلقت حوا و زن بود و تمامی حقارتی که برای زن به عنوان جنس دوم در خانواده و جامعه مطرح کردند و ارزش و کرامت ذاتی زن را زیر پا گذاشتند، القای نادرست گناه اولیه حوا دانسته شد، که اگر این اختلاف نظر در نحوه خلقت و آفرینش ابتدایی زن از میان برداشته شود خواهیم دید که اکثر ارزش ها به زن بازگردانده می شود، همان طوری که در اسلام دین جامع و کامل وجود دارد، به خوبی دیده شد در منش دین اسلام این کرامت ذاتی حفظ شده و تمامی انسان ها برابر هستند. گفته شد که تمام اصول ادیان الهی و آسمانی یکی است بنابراین مشکل از دین نیست بلکه مشکل از نحوه گرفتن دین می باشد که با کدامین فکر و عقیده دینی را پذیرا باشیم دین تحریف شده یا دین بکر الهی؟ بنابراین زن و مرد در ارزش گذاری و رسیدن به کمال و سعادت هیچ تفاوتی با هم ندارند همانگونه که اسلام ناب محمدی بیان کرد، تفاوت تنها در تقوا و پرهیزگاری است همان گونه که در آیه ی ۱۳ سوره ی حجرات آمده است: (يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ ۖ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا ۚ إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ ۚ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ؛ ما همه شما را نخست از مرد و زنی آفریدیم و آن گاه شعبه های بسیار و فرق مختلف گردانیدیم تا یکدیگر را بشناسید، همانا بزرگوار و با افتخارترین شما نزد خدا با تقواترین شمایند، همانا خدا کاملاً دانا و آگاه است). چه بسا در اسلام نسبت به زن با رافت بیشتری نگاه شده است.

فهرست منابع:

* قرآن کریم

* کتاب مقدس (ترجمه ی مژده برای عصر جدید)

* تلمود

* انجیل برنابا، ترجمه حیدر قلی خان قزلباش، (سردار کابلی) دفتر نشر کتاب، 1362، ه.ش

* انجیل عیسی، ترجمه تفسیری عهد جدید، تهران: (بی تا)، 1357

۱_ آشتیانی، جلال الدین، تحقیقی در دین مسیح، تهران، نشر نگارش، 1389

۲_ ابن اثیر، مجدالدین المبارک بن محمد، الکامل فی التاریخ، بیروت، دارالصادر، ۱۳۸۵ق.

۳_ ابن فارس، معجم المقاییس اللغة، بیروت، دارالفکر، چاپ دوم، ۱۴۱۸ق.

۴_ ابن ماجه، محمد بن یزد، سنن، بیروت، داراحیاء التراث العربی، 1395، ه.ق

۵_ ابن منظور، لسان العرب، بیروت، دارالاحیاء التراث العربی، چاپ اول، ۱۴۰۸ق.

۶_ ادین اشتاین، سالتز، سیری در تلمود، ترجمه باقر طالبی دارایی، قم، مرکز مطالعات ادیان و مذاهب، 1383ش.

۷_ باقری، شهلا، ملکشاه، آرزو، مطالعه تطبیقی حق حیات زن از دیدگاه اسلام و غرب (با تاکید بر اسناد بین المللی)، نشریه پژوهش نامه زنان، سال دوم، ۱۳۹۰، ش ۲.

۸_ بخاری، محمد بن اسماعیل، صحیح، بیروت، داراحیاء التراث العربی، بی تا

۹_ جان موریس، رابرتس، تاریخ جهان از آغاز تا پایان قرن بیستم، منوچهر شادان، تهران، بهجت، 1386

۱۰_ جوادی آملی، کرامت در قرآن، تهران، نشر فرهنگی رجا، چاپ دوم، ۱۳۷۲ش.

۱۱_ جمعی از دانشمندان و اندیشمندان مسلمان، حقوق و مسوولیت های زن در نظام اسلامی، (مجموعه مقالات)، تهران، ناشر مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، معاونت فرهنگی، 1385، ه.ش

۱۲_ الحرانی، حسن بن شعبه، تحف العقول، قم، جامعه مدرسین، 1416، ه.ق

۱۳_ حنبل، احمد، مسند، بیروت، المكتبة الاسلامیة للطباعة و النشر، 1389، ه.ق..

۱۴_ داوودی، سعید، جایگاه زن در نظام آفرینش از دیدگاه قرآن، نشریه پاسدار اسلام، سال ۱۳۸۳، ش ۲۷۸.

۱۵_ دورانت، ویل، تاریخ تمدن، ترجمه ابوطالب صارمی، آموزش پرورش، 1371

۱۶_ _____، تاریخ تمدن، ترجمه احمد آرام و دیگران، جلد سوم، تهران، انتشارات آموزش انقلاب اسلامی، 1367

۱۷_ راغب اصفهانی، ابی القاسم حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، تهران، دفتر نشر کتاب، چاپ دوم، ۱۴۰۴ق.

۱۸_ سابق، سید، فقه السنه؛ مردم سالاری 1387.

۱۹_ سويدلر، لئونارد، زن در يهود، 1976

- ۲۰_ سراقی، همایون، نگاه تطبیقی به جایگاه زن در ادیان، نشریه پاسخ، سال ۱۳۹۵ شماره ۲.
- ۲۱_ سبحانی تبریزی، جعفر، انسان در جهان بینی اسلامی؛ مراحل آفرینش انسان نخستین فلسفه، کلام، عرفان، درسهای از مکتب الاسلام، تیر سال ۱۳۶۲، ش ۴.
- ۲۲_ شجاعی، محمد، کمالات وجودی انسان، قبسات، سال ۱۳۷۸، ش ۱۳۵.
- ۲۳_ صدوق، من لایحضره الفقیه، ج ۳.
- ۲۴_ صالحی، مرضیه، جایگاه زن در قرآن و تورات، نشریه بینات موسسه معارف اسلامی امام رضا علیه السلام، سال ۱۳۸۳، ش ۴۲.
- ۲۵_ طباطبایی، سید محمد حسین، تفسیر المیزان، مترجم: موسوی همدانی، قم، انتشارات اسلامی، ج ۴.
- ۲۶_ طریحی، فخرالدین، مجمع البحرین، تهران، چاپ دوم، ۱۳۹۵ق.
- ۲۷_ علویقی، علی اکبر، زن در آئینه تاریخ، تهران، 1385
- ۲۸_ علمایی، نسیم، شبهات زنان در اسلام و پاسخ به آن، قم، چاپگو، سال ۱۳۹۹.
- ۲۹_ علم الهدی، جمیله، جنسیت در تربیت اسلامی، فصلنامه تربیت اسلامی، سال ۱۳۸۳، ش ۸.
- ۳۰_ کهن، ابراهام، گنجینه ای از تلمود، ترجمه امیر فریدون گرگانی، تهران، اساطیر، 1382.
- ۳۱_ فراهیدی، خلیل، العین، قم، دارالهجره، چاپ دوم، ۱۴۱۰ق.
- ۳۲_ قرشی، علی اکبر، قاموس قرآن، تهران، دارالکتاب الاسلامیه، چاپ دوازدهم، ۱۳۷۶ش.
- ۳۳_ قدمی، هاجر خاتون، زن در متون مقدس، زن در آیین مسیحیت، نشریه کتاب ماه و دین، سال ۱۳۹۱، ش ۱۷۹.
- ۳۴_ _____، زن در متون مقدس، زن در آیین یهود، کتاب ماه و دین، سال ۱۳۹۱، ش ۱۷۹.
- ۳۵_ مطهری، مرتضی، نظام حقوق زن در اسلام، چاپ بیستم، انتشارات صدرا، سال 1374ه.ش.
- ۳۶_ متقی، علی بن حسام الدین، کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال؛ بیروت: مؤسسه الرساله، 1401ق = 1981م.
- 37_ المسیری، عبدالوهاب، دایرة المعارف یهود، یهودیت و صهیونیسم، تهران، مؤسسه مطالعات و پژوهشهای تاریخ خاورمیانه، 1383
- 38_ مصطفوی، جواد، بهشت خانواده، مشهد، 1388.
- 39_ نصیری، حلیمه، بررسی تطبیقی برخی از مسائل زنان در اسلام، مسیحیت و یهودیت، مطالعات پژوهشی زنان با رویکرد اسلامی، سال ۱۳۹۴، ش ۳.
- 40_ نقبایی، حسام، سیر تکامل زن در تاریخ و شرایع، تهران، چاپ خانه ی بدیع، سال ۱۳۴۲.

41_ هولم، جین و جان بوکر، زن در ادیان بزرگ جهان، ترجمه: علی غفاری، تهران، چاپ و نشر بین الملل، 1384.

42_ یدالله پور، بهروز، معناشناسی کرامت انسان در قرآن ، پژوهش نامه علوم و معرف قرآن کریم، پیام جاویدان، سال اول، ش ۲، ۱۳۸۸ش.

43- [www. Noormags .ir](http://www.Noormags.ir)